

פתח־דבר:

מדינה יהודית ודמוקרטיה – על תרבות וחברה, סמלים ומוסדות

מדינת־ישראל היא מדינה דמוקרטית. כך רואים אותה אזרחיה וכך מתייחסות אליה רוב מדינות העולם. מדינת־ישראל מגדירה את עצמה גם כמדינה יהודית. היא מדינתו של העם היהודי בהיותה הגשמת ההגדרה העצמית, המדינית והפוליטית של היהודים בעולם. במובנים אחרים היא גם מדינה יהודית. דהיינו, מדינה בעלת סממנים יהודיים. הגדרה זו אינה קובעת את התוכן ואת המשמעות של המושג מתוך עצמה. המושג "מדינה יהודית" הינו פתוח ורחב: הוא עשוי להתייחס רק אל הדמוגרפיה, אל שותפות הגורל והזיכרון ההיסטורי; אולם הוא עשוי לתת ביטוי גם לשותפות הייעוד היהודי, כהבנתו של הרב סולובייצ'יק זצ"ל. הבנה זו עניינה עיסוק לא רק בהקשר החיצוני ובסממנים המשותפים ההיסטוריים, אלא גם בתכנים המסורתיים ברמות שונות של הפשטה והגשמה. כך, למשל, ניתן לאפיין היום את מדינת־ישראל, במישור הסמלי, המוסדי ובהקשרים נורמטיביים שונים, כמדינה יהודית. על אפיון זה, היקפו, ממדיו ומידת הלגיטימיות שבו נטושה מחלוקת עזה בין קבוצות שונות במחנה היהודי.

הציונות הוגדרה כמהפכה בחייו של העם היהודי. מטרתה היתה להחזיר את העם היהודי אל מעגל ההיסטוריה של העמים והמדינות. במשך יותר ממאה שנות ציונות פעלו בזירה האידיאולוגית, כמו גם בזירת הפעילות המדינית, כוחות רבים ושונים. אחדים מהם משכו את העגלה יחדיו; אחדים מהם התייצבו מרחוק ולא שמעו את הקול מדבר אליהם.

לפני משבר החילוניות שפקד את עמי המערב כולם, עם עם בזמנו ומדינה מדינה בעיתה, עברו חברות אלה מאבקים תוך־דתיים, ששיקפו את ההתמודדות של ציבור וחברה עם מציאות משתנה. היה זה שלב מוקדם למשבר החילוניות, ואולי גם מבשרו. מצד אחד היה המתח פוליטי ומדיני. הוא נבע ממאבק כוחות על שליטה ועוצמה כמו גם על משאבים ורכוש. מצד אחר היה המתח רוחני. במתח זה, בעיקר, אנו עוסקים כאן. אידיאולוגיות שונות התחרו על דעת־הקהל, תפיסה טוטלית, התובעת כפיפות למלכות שמים, לעומת תפיסה בעלת אופי פתוח יותר, החותרת לחירות, ליחסיות ולסובלנות.

התהליך שהושלם במדינות השונות הוביל את רובן, בסופו של דבר, לפתרון עקרוני דומה, עם שינויים שונים הנובעים מן ההיסטוריה של כל עם, מאופיו של הציבור, מן התרבות הרווחת בחברה ומן הצרכים המשתנים.

במדינת־ישראל אנו מצויים עדיין בעיצומו של התהליך. משבר החילוניות עבר אומנם על העם היהודי בה במידה שעבר על עמים אחרים, אולם היחס וזיקות־הגומלין בין הלאומיות היהודית מזה, הדת היהודית מזה ותפיסת המדינה כדמוקרטיה מזה לא הגיעו עדיין לכלל עיבוד באותה רמה ובאותה מידה של עיצוב שנקבעו ברוב המדינות בעולם המערבי.

אין ספק שהמתח לא פג עדיין גם ברוב המדינות האחרות בעולם המערבי. הדת היא

כוח מניע בתרבות האנושית, היא צורך רוחני ונפשי עמוק, והיא ממשיכה להיות מושרשת בקרב קבוצות שונות של האוכלוסייה. שאלות הנוגעות באופי ההפרדה שבין דת למדינה ובגבולות הלגיטימיים של השפעות דתיות על חקיקה ופסיקה ממשיכות לטרוד את מנוחתם של אנשי התרבות ואנשי-המקצוע במדינות השונות. הלאומיות ממשיכה להוות דבק מתבר ומקור להכרעות חברתיות ונורמטיביות גם בסוף המאה העשרים, ובשנים האחרונות אולי אף ביתר שאת. שבירת מסגרות רחבות וכוללות של מדינות לא יצרה תנועה לעבר האוניוורסליזם, אלא דווקא להתעוררות לאומית מחודשת של עמים שהיה נדמה שכבר הדחיקו את מאוייהם הלאומיים או ויתרו עליהם, בין מדעת ובין מתוך כפייה. גם אם ניתן איפוא לומר שהמאבק העקרוני בשאלות דת, לאומיות ומדינה הוכרע כבר ברוב המדינות המערביות, מסתבר שאנו מוצאים את עקבותיהם של המאבקים הישנים, לא פעם, בשאלות פרטניות הצפות ועולות על הפרק במדינות רבות. רק לאחרונה הכריע הציבור באירלנד, ברוב זעום במשאל-עם, כי יהיה ניתן להתיר גירושים באורח חוקי. דומני שבכך הושלם מעגל של התנתקות המדינות בעלות המסורת הנוצרית הקתולית מן הדוגמה הנוצרית שאסרה על גירושים. הסלע הקתולי התנפץ עוד קודם-לכן בספרד, באיטליה ובמדינות דרום-אמריקה.

ההגדרה העצמית של העם היהודי במדינת-ישראל כתופעה ייחודית בתולדות העמים, כמו גם אפיוניה המיוחדים של הדת היהודית ומעמדה ההיסטורי כ"דת שיש לה עם", מעצימים את המתח בין כל המרכיבים של דת, ציונות (לאום) ומדינה דמוקרטית. המחלוקת בין התפיסה האורתודוקסית, המעמידה במרכז את אמרתו של רב סעדיה גאון, "אין אומתנו אומה אלא בתורותיה בלבד", לבין התפיסה הציונית ההרצליאנית, לפיה יש לשכן את הדת וכוהניה במקומות הראויים להם, אך ללא השפעה על המדינה, הינה עזה וחריפה כביום היוולדה.

השניות המתבטאת בצמד יהדות ודמוקרטיה מאפיינת את המדינה כשני תאומי-סיאם המחוברים זה לזה בכמה מקומות מרכזיים. לשניות זו יש היבט אינטלקטואלי כמו גם היבט של תחושה רגשית. לשניות זו יש מאפיינים חברתיים, תרבותיים, פוליטיים ונורמטיביים. שניות זו תחילתה בתקופת טרום-המדינה. בשניות היהודית-הדמוקרטית מסתתר למעשה מתח משולש: יהודית-ציונית (לאומית)-דמוקרטית.

המתח בין המימד היהודי-הדתאי לבין המימד הדמוקרטי עומד במרכזם של כמה מאמרים בקובץ זה. כך, למשל, מאמרו של פרופסור אביגדור לבונטין "יהודית ודמוקרטית" - הרהורים אישיים. פרופסור לבונטין מציג עמדה חדשה ובלתי-מתפשרת. המתח בין ההיבט היהודי להיבט הדמוקרטי הינו חריף ואינו ניתן לגישור. לדידו, לא ייתכנו פשרה והסכמה בין מושגים אלה. התשובה הישירה לפרופסור לבונטין ניתנת במאמרו של ד"ר אשר מעוז, "ערכיה של מדינת יהודית ודמוקרטית". גם מאמרה של פרופסור רות גביוון, "מדינה יהודית ודמוקרטית: זהות פוליטית, אידיאולוגיה ומשפט", עוסק בעיקרו במתח האמור. אל אלה ניתן לצרף את מאמרו של פרופסור אסא כשר, "מדינה יהודית ודמוקרטית - סקיצה פילוסופית", ואת מאמרי, "מדינה יהודית ודמוקרטית: אבהות רוחנית, ניכור וסימביוזה - האפשר לרבע את המעגל?".

פרופסור רות גביוון, כמו כותב שורות אלה, נוקטת עמדה של יכולת גישור ופשרה

בין המושגים השונים ושל החובה להגיע להסכמה חברתית על דרך הגישור ואופן האיזון. גם פרופסור כשר מאמין שאין צורך בויתור על אף אחד מן היסודות, וניתן להשיג את שניהם באופן מלא. רק במקרים של סתירה מובהקת יש להתחיל לחשוב במונחי איזונים, שפירושם פשרות על חשבון שני הצדדים, בצורה הוגנת. אולם הוא משיג תוצאה זו כאשר התשובה שלו לשאלה "מהי מדינה יהודית?" חייבת לעלות בקנה אחד עם הקונספציה הדמוקרטית שהוא מציג. התייחסות זו קובעת מראש את התוצאה. הגישור והאיזון נעשים בצילה של הכרעה שנעשתה כבר מראש ומלכתחילה.

המתח בין המימד הציוני (הלאומי) לבין המימד הדמוקרטי מאפיין את מאמרו של אביגדור פלדמן, "המדינה הדמוקרטית מול המדינה היהודית: חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות". מר פלדמן מצביע על הפער המתקיים, לדעתו, בפועל במדינת-ישראל, בין הסובייקט היהודי הגר במדינה היהודית לבין הסובייקט הערבי הגר במדינה דמוקרטית אוניוורסלית. הערבי במדינת-ישראל, כך הוא מציג את הדברים, נעדר היסטוריה מבחינת הזמן וחסר עיגון מבחינת המקום. הוא מצביע על שני שדות אוטונומיים של שיח – של היסטוריה ושל שפה – בין שני הסובייקטים החיים במדינה אחת, אך השינויים בין שתי הקהילות הופכים את שני השימושים במושג מדינה "יהודית" ו"דמוקרטית" לשונים לחלוטין.

דיון כולל בכל צמדי המושגים בהיבטים שונים מצוי במאמרו של ד"ר רונן שמיר, "חברה, יהדות ופנדמנטליזם דמוקרטי: על מקורותיה החברתיים של הפרשנות השיפוטית". כמו מר פלדמן, הוא מדבר על הנכסה של היסוד הלאומי היהודי בפרוגרמה הממלכתית-הלאומית. כמוהו, גם הוא סבור שככל שמדובר במפגש עם האחר, הגוי או הפלשטיני, הוצנעו ערכי הדמוקרטיה לעומת ערכי המדינה או יהדותה. הוא גם מציג את עליונותו של שיח המדינה ומקומו המוגבל של השיח הדמוקרטי. גם הסקיצה הפילוסופית שמשרטט פרופסור אסא כשר, מבטת הינו כולל ומקיף את כל המשמעויות.

מלבד המתח החיצוני בין כל אחד מצמדי המושגים, מצוי מתח פנימי עמוק בקרבן של כל אחד מן המושגים. ד"ר רונן שמיר קובע, בצדק, כי התכנים של כל אחד מן המושגים הינו תלוי-שימוש ותלוי-הקשר. על מתח פנימי זה ומשמעותו עומדת בהרחבה פרופסור רות גביון. היא מציעה לפרש כל אחד מצמדי המושגים פירוש רזה, כדי לאפשר את מירב ההתאמה ביניהם ולהשיג הסכמה בין קבוצות האוכלוסייה השונות בישראל. גם פרופסור כשר עוסק בתכנים של כל אחד מן המושגים האמורים.

השפעה רבה על הפרשנות של כל אחד מן המושגים, על הפגת המתח באמצעות דרך של גישור ועל האופן של עריכת האיזון במקרים של התנגשות ביניהם יש לשאלה: לידי מי תימסר הקביעה המרכזית בהכרעה במתח הפנימי והחיצוני? גם שאלה זו היא חלק בלתי-נפרד מן הוויכוח הרעיוני-הציבורי החוצה את החברה הישראלית מימים ימימה. ויכוח זה התעצם מאז תוקקו חוקי-היסוד החדשים, שהעניקו מעמד משוריין, בין בהוראת החוק ובין על-פי פרשנות הפסיקה, לזכויות-יסוד. יחסי הכוחות שבין בית-המשפט לבין רשויות אחרות נוטה למן תחילת שנות השמונים באופן בולט לטובת בית-המשפט. מעמדם העדיף של חוקי-היסוד מטיל את בית-המשפט למערכה כשומר החומות החוקתיות אף מעבר למה שהיה מקובל עד כה.

השאלה המועלית בקובץ, במיוחד על-ידי פרופסור רות גביון וד"ר רונן שמיר, אינה רק מהם הכלים המשפטיים העומדים לרשות בית-המשפט בהכרעת סוגיות רעיוניות ומוסריות, שיש להעדיפו בזכותם על רשויות אחרות או על הכרעת הציבור. השאלה המרכזית היא: האם מן הראוי שקביעה כה מרכזית לעתידה של החברה הישראלית ושל מדינת-ישראל תיעשה בכלים משפטיים ותצא ממוסד נורמטיבי העוסק בהכרעות. שני הכותבים מעדיפים ליבון רעיוני והסכמה חברתית על הכרעה שיפוטית. ד"ר רונן שמיר מבקר את עליונותה של האופציה הפרשנית של בית-המשפט החל בשנות השמונים, ותובע שיח פתוח יותר, שיבואו בו לידי ביטוי אופציות פרשניות שונות.

הדיון ברוב המאמרים בקובץ הינו עקרוני וכללי. הקורא ימצא דיון בשאלות מושגיות וערכיות של תוכני הדמוקרטיה, כמו גם ליבון של סוגיות רבות בהבנת המושג יהדות ובתחומי הדת והמדינה, הלאומיות והמוסר, הלאומיות ועקרון הליברליזם.

בהקשרים אלה מתעוררים גם "יחסי דת ומדינה בישראל - הרקע ההיסטורי-הרעיוני" במאמרו של פרופסור יצחק אנגלרד, שמעומתות בו תפיסות המדינה בהגותם של הרמב"ם מזה, של שפינוזה מזה ושל משה מנדלסון מזה. על רקע פילוסופי זה של תפיסת המדינה נבחן מעמדה של הדת, כולל הערות על הוויכוח העכשווי בישראל.

פרופסור חיים גנז, במאמרו "חוק השבות והפליה מתקנת", מעמיד במרכז הדיון הפילוסופי, הרעיוני והמשפטי שהוא מנהל את חוק השבות. הוא בוחן את זכות השבות הן מן הבחינה של עקרון השוויון, כולל סוגיית ההפליה המתקנת, והן מבחינת התפיסה הליברלית המקיפה יותר. בסופו של הדיון הוא דוחה את עקרון ההפליה המתקנת כבסיס להמשך קיומו של חוק השבות. הוא מציע מסגרת ליברלית של חוק השבות, ומעלה בהצעתו את השאלה: באילו תנאים ולהגנת אילו אינטרסים הפליה מדינית על בסיס לאומי הינה מוצדקת?

לא ייפלא שהיבטים חברתיים ופילוסופיים עומדים במרכזו של הקובץ. רוב המאמרים פותחים לרווחה סוגיות אלה וכן שאלות תרבותיות ומשפטיות.

הקובץ יוצא לאור על-ידי הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, אולם הוא מיועד, מעצם הגדרתו ותכניו, לציבור הרחב, ולא לציבור של משפטנים בלבד. בשאלות מרכזיות, שסוגיות חברתיות, ערכיות ומוסריות שלובות בהן ללא הפרד, המשפט משמש אספקלריה לסוגיות אלה והוא מעבד אותן ומשיג, בסופו של דבר, גם את התוצאה הנורמטיבית באמצעות דרכי ההתמודדות המשפטיות. בניגוד לתחומים אחרים, המאפשרים הצגת שאלות וקיום בירורים רעיוניים לשמם, מי שנכנס בדלתו הנורמטיבית של המשפט חייב לצאת גם עם תשובה ברורה. התוצאה המשפטית היא הד לכל הסוגיות שהוזכרו, אולם אין המשפט בן-חורין להיפטר ממנה.

המאמרים הכלולים בקובץ הופיעו לראשונה בחלק הסוגר את כרך יט של עיוני משפט, כתב-העת המשפטי של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, בעריכתה של ד"ר דפנה ברק-ארז. כל המאמרים הוצגו קודם-לכן בכנס על הנושא "מדינה יהודית ודמוקרטיה", שנערך מטעם כתב-העת בתחילת שנת תשנ"ה (חודש נובמבר 1994). תחומי ההתמחות של הדוברים בכנס, הוזהים לכותבי המאמרים בקובץ, הם פילוסופיה, סוציולוגיה, חקר התרבות ומשפט.

לאחר שהתברר לנו כי העניין שהציבור הרחב מגלה בנושא ובאופן הצגתו הינו גדול, מתד גיסא, ונגישותו לכתב־העת המשפטי הינו קטן, מאידך גיסא, החלטנו להוציא לאור את קובץ המאמרים בספר המיועד לציבור הרחב בישראל, ולהביא אליו את השוקת של הסוגיות האינטלקטואליות, האידיאולוגיות, החברתיות והמשפטיות. עד כדי כך הסוגיות הן כלליות ובעלות עניין לכל אדם מעורב המעוניין בבחינה עדכנית של תפיסות־יסוד העומדות בבסיסה הרעיוני והמשפטי של המדינה, שלא היה צורך בשום התאמה בין המאמרים כפי שנדפסו בכתב־העת לבין האופן שהם רואים בו אור בספר.

הדו־שיח בין מומחים מתחומי עיסוק שונים וכן ובעיקר דיון ציבורי רחב ומעמיק בין קבוצות אוכלוסייה שונות במדינת־ישראל ואף בעולם היהודי בסוגיות המועלות במאמרים השונים שבקובץ הינם חיוניים לדמותה של החברה הישראלית ולקביעת אופיה של מדינת־ישראל. הפצת הספר בציבור הרחב מנסה לתרום ליצירת שיח חברתי־תרבותי כזה ולהרחיב את מעגל המשתתפים בשיח.

קובץ זה לא היה יכול לראות אור ללא עבודתה המסורה של עורכת כתב־העת עיוני משפט, ד"ר דפנה ברק־ארז, שגם ארגנה את הכנס ששימש לו בסיס. חברי מערכת כתב־העת היו לה שותפים נאמנים. תודה מיוחדת להוצאה לאור של חברת "רמות" בע"מ על הפקת כתב־העת ועל הבאת קובץ זה אל הציבור הרחב.

תוכן העניינים

5	פתח-דבר: מדינה יהודית ודמוקרטיה – על תרבות וחברה, סמלים ומוסדות	אריאל רוזן-צבי
11	"מדינה יהודית ודמוקרטיה": אבהות רוחנית, ניכור וסימביוזה – האפשר לרבע את המעגל?	אריאל רוזן-צבי
55	"יהודית ודמוקרטיה" – הרהורים אישיים	אביגדור לבונטין
83	ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטיה	אשר מעוז
169	מדינה יהודית ודמוקרטיה: זהות פוליטית, אידיאולוגיה ומשפט	רות גביזון
223	חוק השבות והפליה מתקנת	חיים גנז
241	חברה, יהדות ופנדמנטליזם דמוקרטי: על מקורותיה החברתיים של הפרשנות השיפוטית	רון שמיר
261	המדינה הדמוקרטית מול המדינה היהודית: חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות	אביגדור פלדמן
275	מדינה יהודית ודמוקרטיה – סקיצה פילוסופית	אסא כשר
289	יחסי דת ומדינה בישראל – הרקע ההיסטורי-הרעיוני	יצחק אנגלרד